

15. Государственная Третьяковская галерея, отдел рукописей, ф. 68, оп. 1, д. 322, л. 1, д. 323, л. 1–2; д. 324, л. 1–3.
16. См. подробнее: «Не закрываю глаз на сложность, трудность и ответственность предстоящей работы в области охраны и изучения памятников Крыма...»: Письма Н. И. Репникова к И. Э. Грабарю / Подг., предисл., комм. *Е. А. Теркель* // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 14. – С. 212–223.
17. См. о В.И.Равдоникасе: *Столяр А. Д.* Деятельность Владислава Иосифовича Равдоникаса // Тихвинский сборник по материалам историко-географической конференции. – Тихвин, 1988. – Вып. 1: Археология Тихвинского края. – С. 8–25.
18. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 40, л. 45–57.
19. Там же.
20. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 40, л. 58–58 об.
21. См.: *Непомнящий А. А.* История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). – Симферополь: Доля, 2001. – С. 118, 666.
22. *Платонов С., Крачковский И., Ольденбург С.* Записка об ученых трудах проф. Ф. А. Брауна // Известия Академии наук СССР. Сер. 6. – 1927. – № 18. – С. 1517–1520.
23. ПФАРАН, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 28, л. 66.
24. Там же, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 251, л. 15 об.
25. См. подробнее: *Брачев В. С.* Крестный путь русского историка: Академик С. Ф. Платонов и его «дело». – Санкт-Петербург: Стomma, 2005. – С. 307.
26. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 121.
27. Там же.
28. Там же, л. 121–121 об.
29. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 13–14.
30. Там же, л. 17.
31. Там же, л. 18.
32. Там же, л. 21 об. См. также: *Непомнящий А. А.* «Пока оберегаем и спасаем...»: Неизвестные материалы по истории крымоведения в переписке А. И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 16. – С. 138–165.
33. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 121 об.

УДК 947 (477): 323.248

**ВАЦЛАВ СЕВЕРИН РЖЕВУСЬКИЙ (ЖЕВУСЬКИЙ, 1785-1831), “ЕМІР”,
“РЕВУХА” ЯК ПОСТАТЬ КУЛЬТУРИ РОМАНТИЗМУ В СУСПІЛЬНОМУ
ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ**

В. М. ОКАРИНСЬКИЙ,

канд. істор. наук, доц.,
Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка
(Україна)

В історії знаковими постатями є видатні люди, які жили на зламі різних періодів чи епох. Це складні, роздвоєні, трагічно розколені особистості, що своїм життям постійно шукали гармонії і часто її не знаходили. Не зрозумілі більшістю сучасників, вони після смерті, породжували культ, наслідування, ставали легендою. Такими людьми у світовій та вітчизняній історіях були Сократ, Піфагор, Ф. Війон, Д. Бруно, Д. Братковський, П. Орлик, П. Куліш, М. Семенко та інші. Багато з наших краян залишаються не зрозумілими досі.

Представлений у цій статті герой формувався ще в добу Просвітництва і класицизму, зокрема перебував під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо. Однак, це вже й

одна із постатей, що формували новий культурно-історичний стиль – романтизму. Він став прикладом для наслідування романтиками-козакофілами, а згодом, певною мірою, й хлопоманами. У літературі він став одним з найбільш популярних героїв романтизму в польській поезії. Про нього складені пісні як про “Ревуху”, його знають як Еміра Тадж-ель-Фахра Абд-ель-Нішана. Це розповідь про мандрівника, орієнталіста, коняра, поета, художника, музиканта, борця за визволення, українофіла. Того, хто вмів жити цікаво, ще за життя заживши слави непередбачуваного дивака, великого оригінала й авантюриста, вмів кардинально змінювати своє життя, був своїм серед бедуїнів та українців, але не був сприйнятим у середовищі, в якому виріс – шляхти.

Історіографія В. Ржевуського (Жевуського) є досить скупою. В українській науці його романізовану біографію, у вигляді історико-художнього есею, створив, а zarazом змалював психологічний портрет цієї постаті, В. Домонтович (В. П. Петров) [1]. Найбільш повно висвітлили постать В. Ржевуського польські автори А. Піскор [2] (одне з можливих джерел В. Петрова) та польсько-український історик А. Ю. Ролле [3]. Дослідження останнього й досі є найбільш ретельним. В популярній формі написана невелика книжка відомого художника Л. Каплінського “Емір Ржевуський” [4]. В останні роки в науково-популярному стилі про “Еміра” писав Р. Панкевич [5]. У контексті дослідження українського музичного інструмента торбана і співців Відортів, торкався образу В. Ржевуського український фольклорист О. Русов [6]. Згадував В. Ржевуського і дослідник “української школи” в польській літературі В. Гнатюк [7].

Джерела дослідження про В. Ржевуського є незбалансованими: вітчизняному досліднику недоступні документи, на які посилаються польські автори. Тому писемними джерелами історичного життєпису В. Ржевуського для нас є й дослідження польських істориків, які стосуються різних аспектів, зокрема Листопадового повстання 1830–1831 рр. Проливає світло на життєпис В. Ржевуського і щоденник його подорожей на Схід французькою мовою із авторськими ілюстраціями, який був перевиданий у Парижі в 2002 р. (*Impressions D’Orient Et D’Arabie: Un Cavalier Polonais Chez Les Bedouins, 1817–1819*). Також допоможе з’ясувати орієнтальні зацікавлення В. Ржевуського журнал “*Fundgruben des Orients*”, що видавався за його фінансової допомоги.

Як згадано вище, образ В. Ржевуського знайшов втілення в художній літературі, головню романтичній. Ці твори передають стереотипний образ, що почав складатися одразу після смерті цієї людини. “Емір” змальований у творах “Фарис” А. Міцкевича, “Дума про Вацлава Ржевуського” Ю. Словацького, трьох думах В. Поля (в т.ч. “Гетьман Золотобородий”), поемах М. Будзинського [8] і Подлевського [3, с. 162–163], а також у повісті історика Ф. Равіти-Гавроньського (Ст. Вігура). Лише твори, створені про В. Ржевуського за його життя Т. Падурою, Я. Комарницьким і Г. Відортом більш-менш відображають реальні події. Деякі з них дійшли як пісні і були записані від торбаніста і внука їх співавтора Ф. К. Відорта. Образ Еміра-Фариса знайшов втілення і в творах художників Ю. і В. Косаків, П. Міхаловського, Я. Суходольського. Із портретних зображень найбільш відповідають дійсності тогочасні портрет В.

Ржевуського пензля А. Орловського і арабська літографія, а також малюнки, в тому числі автопортрети, із рукопису нотаток В. Ржевуського. Отже, відомості про В. Ржевуського часто доволі приблизні та фантастичні, як фантастичним і екзотичним було його життя. У цьому постать В. Ржевуського була втіленням духу і стилю романтизму.

Вацлав Ржевуський (в українській і російській традиціях написання. Більш правильно – Жевуський – *В. О.*) народився бл. 1785 р. в родині, яка дала Речі Посполитій трьох коронних гетьманів (прадід, дід і батько) і зробила протягом XVIII ст. блискучу кар'єру. Володіння останнього коронного польського гетьмана Северина Ржевуського (батька Вацлава) простягалися на Волині й Поділлі, включаючи місто Старокостянтинів, 10 містечок, 116 сіл і 30 тисяч душ. Цей рід мав свої володіння на Поділлі, зокрема на теперішніх Хмельниччині, Тернопільщині, Вінниччині, Одещині. У ті часи, коли Польща втрачала свою державність, С. Ржевуський, висловився на користь цариці Катерини. Потім надіслав їй листа із докорами, за що був висміяний у Петербурзі та виїхав до Відня. Поляки також відвернулися від нього. Саме тому єдина батькова турбота, син Вацлав, зростав у розкішному палаці у Відні в товаристві німців і французів, спочатку не знаючи польської мови [3, с. 167–170]. Після навчання юнак вступив до гусарського полку Кінмаєра, став вправним вершником, досконало оволодів зброєю.

Та вже в ті часи Вацлав почав вивчати арабську мову. Зацікавив його Сходом ще 1797 р. його дядько Ян Потоцький, відомий археолог і дослідник старожитностей, письменник-романтик, який бував у Єгипті, Тунісі й Марокко. Захоплений юнак налагодив зв'язки з іншими дослідниками Сходу, з яких найбільший вплив на нього мав Юліус Кляпрот, дослідник східних народів. Іншим палким прихильником Сходу був Йозеф Гаммер, барон де Пургшталь, майбутній президент австрійської Академії наук, який здійснив дволітню експедицію на Ніл. Вацлав Ржевуський допоміг Гаммеру видавати один із перших наукових сходознавчих журналів “*Die Fundgruben des Orients (Mines d'Orient)*” (Скарби Сходу), що протягом 1810–1819 рр. склав шість товстих томів. Успішно студював східні мови і філософію, став визнаним фахівцем арабського конярства. Його стайні славилися на весь Відень. Ржевуський став членом низки Академій наук [3, с. 174–177].

1805 року Вацлав одружився на Розалії Любомирській, доньці київського каштеляна, мати якої була приятелькою Марії Антуанетти і загинула на гільйотині під час Великої французької революції. Але це була радше не любов, а вигідна угода двох родин. Вацлав отримав від батька Підгірці з відреставрованим замком, Саврань на Брацлавщині (Балтського повіту, тепер Одеська область), а також село Кузьмин на Красилівщині, де мешкала молода пара. На своє утримання молоді отримали річну пенсію в сто тисяч польських злотих. Молодий граф як ротмістр змушений був брати участь у битві під Асперном 1809 р. проти Наполеона, хоч і симпатизував йому. В цьому його погляди з дружиною були протилежними. Згодом, щоб відвернути сина від захоплення Сходом, батьки відрядили його до подільських маєтків. Молода дружина народила графові двох дітей – Леона (1808) і Каліксту (1810), але так і

не зрозуміла захоплені чоловіка. Згодом подружжя взаємно збайдужіло, хоч формально не розійшлося [3, с. 179–180].

Старий граф Северин Ржевуський помер 1811 р., і, щоб сплатити “віденські” борги, вдова почала розпродувати маєтності, а дружина Вацлава виїхала на постійне проживання до своїх родинних маєтків. Вацлав натомість пішов з війська і влаштував собі резиденції на Тернопільщині, у Саврані та в Кузьмині Старокостянтинівського повіту, що межували з маєтками Потоцьких, Сангушків і Браницьких, які розводили арабських коней. Перебуваючи під впливом ідей просвітителя Т. Чацького, засновника Кременецького ліцею, В. Ржевуський навіть відкрив у Саврані школу для молокан-росіян [6, с. 368]. Також граф дав кошти на влаштування експедицій відомому ботаніку А. Анджейовському, що протягом 1816–1818 рр. досліджував Поділля і узбережжя Дністра. Із маєтку В. Ржевуського у Саврані вчений влаштував екскурсії до Балти і аж до Чорного моря та Ягорлика, найбільш віддаленого у південно-східному пункті Подільської губернії за 160 верст від Одеси [3, с. 196].

1815 р. Вацлав Ржевуський розпочав підготовку експедиції на Схід. Під час Віденського конгресу з’являвся верхи на чудових арабських скакунах. Мета подорожі – пошук найкращих арабських коней для покращення кінних порід у Європі. Зокрема, королева Вюртемберзька, сестра Олександра I, що була прихильницею розведення коней-кугайлянів, підтримала Ржевуського в його намірах виїзду на Схід та придбання коней. Для графа ця подорож була заповітною мрією всього життя. Щоб підсилити цікавість до своєї експедиції, граф надав їй вигляду дипломатичної місії. Під час підготовки до подорожі він знову зблизився з дружиною, яка народила йому ще двох синів [5]. 1817 р. Вацлав у супроводі восьми надвірних козаків на чолі з Соколом, лікаря Костянтина Хотинецького, слуги Мартина та інших вирушив до Константинополя, а звідти – до Малої Азії та Аравії. Хотинецький, який знав кілька мов, виконував роль секретаря і найближчого помічника [3, с. 198]. Граф найняв російський корабель, що відплив у січні 1818 р. до Алеппо.

Понад два роки провів Ржевуський на Сході, зокрема, відвідав Сирію, Туреччину, Ірак, Ліван, Аравію, – загалом всі країни від Євфрату до Середземного моря, за винятком Ємену [4, с. 10]. Під час першої подорожі з Дамаска переправив королеві Вюртембергу перший табун коней, але вона його вже не дочекалась, померла. Повернувся до Царгорода, звідки невдовзі знову вирушив на Схід. В Аравії досліджував усі способи вирощування арабських коней і їх породи. Одночасно провадив етнографічні та археологічні дослідження, збирав старовинні рукописи, а в дарунок для княжни Чарторийської привіз статую Ніуби, знайдену в Пальмірі [3, с. 199, 201; 5].

Далі експедиція Ржевуського пролягла до Халеба (Алеппо), де він у палаці правителя міста влаштував собі резиденцію Гюлістан. Спочатку не міг знайти провідника, який показав би йому, де можна придбати найкращих коней. Один бедуїн, що повертався з Дамаска, задоволений пишним прийомом Ржевуського, показав йому місця з найшляхетнішими кінями. Згодом організував три експедиції, з яких привіз розкішних коней. Особливо щасливим для графа був день 19 квітня 1819 р. – тоді він придбав коня, чий родовід брав початок зі стада

Магомета [3, с. 205]. Удавши з себе мусульманина, відвідав Мекку, хоч це і було заборонено християнам під загрозою смерті. За короткий час “лях золотобородий” став еміром племені Феданів і ще 13 племен, його називали Тадж-ель-Фахр (тобто “увінчаний славою”) Абд-ель-Нішан [1, с. 385; 2, с. 5].

Ця подорож мала романтичне забарвлення. Так, Емір вірив, що його оберігає приязна зірка Кавкаб, називав себе “невільником знаку”, під яким уособлювалася таємнича кохана. Зображення цього таємничого символу він усюди малював і поширював. В Гюлістані збирався відкрити літературний салон, щоб реформувати арабську поезію. Також упадав за європейками, які перебували на Сході, зокрема, за дружиною французького посла, і часто був ними ошуканий на гроші. Крім того, заприятелював з іншою європейкою і романтиком, мандрівницею, яка жила серед арабів і називалася “Королева Пальміри, султанка Тедмору, Сибіллі диких гір”, англійкою Естер Стенгоп. При тому зачитувався “Стражданнями молодого Вертера” Й. Гете й іншими романтичними творами [2, с. 5–6; 6, с. 370].

Однак, граф узяв участь в народному повстанні в Алеппо і тому опинився поза законом, втікаючи зі своїм мамелюком Саїдом до Царгорода. Деякі злигодні подорожі, зокрема, буря на морі, з якої Ревуха вийшов ледь живим, були висвітлені у піснях придворного співця Грегора Відорта, який, імовірно, був їх очевидцем, оскільки брав участь із хазяїном у експедиції. Це, зокрема, “Подорож В. Ржевуського” (“Гей, отамане Кирилове...”) [6, с. 375-376].

Після припинення експедиції Емір прибув до Парижа, а звідти разом з кількома козаками у квітні 1821 р. повернувся на Поділля, ледве доставивши туди табун із понад 70 коней. Подорож на Схід поставила В. Ржевуського на грань банкрутства. З того часу і до кінця життя, В. Ржевуський, лиш зрідка виїжджаючи, постійно проживав у Саврані, що розташовувалася на місці давнього татарського кочовища. Спочатку він жив із кіньми у стайні, або в бедуїнському шатрі. Потім взявся за перебудову маєтку. За його задумом, все мало йому нагадувати улюблений Схід: житло по-арабськи, написи з Корану, вирізьблені на камені, табун породистих арабських коней у степу та справжній бедуїн, спеціально запрошений на службу. На голові граф носив білий тюрбан, руку обвивала бурштинова вервиця. Граф мав намір побудувати у містечку мечеть, однак цьому перешкодив місцевий ксьондз Ян Комарницький. Сидячи по-східному, курих тютюн із кальяну, читав Коран, дотримувався католицьких та ісламських постів. У душі Вацлав залишався, як він казав, бедуїном. Навколишні савранські степи перетворив на арабську пустелю [6, с. 371; 1, с. 389-390].

У Саврані в нього проявилися й нові пристрасні захоплення: козацтво і музика. Боячись зростання авторитету Ржевуського поміж місцевих селян, російський імператор наказав йому зголити ознаку нонконформізму – розкішну бороду. Однак, зголивши бороду, Ржевуський залишив козацькі вуса і почав ходити у селянській свитці. Листи, адресовані графові Вацлаву Ржевуському, не розкриваючи, відсилав назад, дописуючи на конверті: “Туткі в Савраню немає графів Ревуських, тільки є отаман Ревуха, Золотая Борода, а по-арабськи Тадж-ель-Фахр. Графів шукай собі в Чуднові та Погребищах!” [2, с. 6].

Можливо, В. Ржевуського підштовхнуло до українофільства його знайомство із поетом та етнографом Вацлавом Залеським (Вацлавом з Олеська) у редакції львівського літературного часопису “RozmaitoŃsi”. Це розбудило давнє замилювання графа українською народною піснею. Другим джерелом такої метаморфози було знайомство, очевидно у Кременці, із Томашем Падуррою, відомим як Тимко Падура, знаменитим у той час українсько-польським поетом [1, с. 392–394]. Ржевуський брав участь у відомому слов’янському зібранні 1825 р. польського Патріотичного товариства із декабристами, коли Т. Падура вперше підняв питання існування третього слов’янського народу – українців і відродження козацтва. Це викликало сенсацію серед присутніх, а Ржевуський потиснув Падурі руку й обіцяв свою приязнь та допомогу [6, с. 371; 7, с. 134–135].

Тимко Падура практично переселився у Саврань, на запрошення Еміра, де писав поезії-пісні (“українські думки”) народною мовою. Іншим близьким другом В. Ржевуського у Саврані був місцевий парох, ксьондз Ян Комарницький, канонік кам’янецької капітули і балтський декан, а разом один із найдотепніших людей свого часу. Він писав гумористичні вірші українською мовою, зокрема про злигодні графа [9, с. 350]. Разом вони склали пісні та думи українською мовою про козаків-низовиків. Ржевуський сам писав музику до них, а співав придворний торбаніст князя Євстахія Сангушка, виходець із Австрії Г. Відорт. Пісня Я. Комарницького про Кармалюка стала народною, як і деякі пісні про Ревуху. Готові пісні апробувалися на двірських козаках, а їх першими слухачами були слуги-конюхи Сокіл і Жеребко. В маєтку Ревухи Т. Падура відкрив школу для лірників, торбаністів та бандуристів. Завданням цього гурту було створити місцеву літературу на основі народної поезії, змістом якої було б оспівування козацьких подвигів [6, с. 372–374].

Українофільські симпатії Ревухи, як це було й у інших шляхетських козакофілів, поєднувалися із польським патріотизмом. Щоправда, “польськість” слід розуміти більш широко, як прагнення до відродження ідеалізованої колишньої Речі Посполитої Двох Народів (згодом, вихована на образі Ревухи українофільська польська молодь під час Січневого повстання 1863–1864 рр. висунула ідею Речі Посполитої Трьох Народів, де третім суб’єктом федерації мала бути Русь-Україна – прим. В. О.). Тому В. Ржевуський вступив до Патріотичного товариства і брав участь у нарадах при підготовці Листопадового повстання 1830–1831 рр. за незалежність Речі Посполитої. Шляхта з південного Поділля виставила два полки, складені з кільканадцяти ескадронів. П’ятим кавалерійським ескадроном з 220 козаків, виставленим наполовину коштом Ревухи, керував сам граф [3, с. 243]. У складі повстанців були також інші відомі козакофіли, в т.ч. й Тимко Падура.

У запеклому бою з російською армією біля Дашова (нині смт Іллінцевого району на Вінниччині) 14 травня 1831 р. В. Ржевуський загинув. Багато-хто не вірив, що Ревуха загинув у бою. Оповідали про те, що він був убитий при переході кордону або утік від переслідування російських військ і перебрався на Схід, попередньо випустивши своїх коней на волю [5]. Однак, за свідченнями козаків В. Ржевуського, з якими розмовляв у Галичині після

поразки повстання М. Будзинський, вони бачили свого отамана полеглим на полі бою, прошитого російськими кулями [8, с. 87].

Таким чином, Вацлав Северин Ржевуський став чи не першим представником культури романтизму на українських землях, культовою постаттю для українофілів і одним з найпопулярніших героїв польської літератури. Після смерті його образ породив наслідування у середовищі правобережної шляхти, звернувши їх на шлях українофільства: від козакофільства і балагульщини до хлопоманства.

Література:

1. Домонтович В. «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти» / В. Домонтович // Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. – К.: Критика, 2000. – С. 377–298.
2. Piskor A. Niewolnik znaku / Aleksander Piskor // Prosto z Mostu: tygodnik literacko-artystyczny / [red. i wyd. S. Piasecki]. – R. 3 (1937). – nr 15-16. – S. 5–6.
3. Rolle A. J. Emir Rzewuski // Rolle A. J. Opowiadania. Serya IV. T. I. – Warszawa : nakł. Gebethnera i Wolffa, 1884. – S. 159–253.
4. Kapliński L. Emir Rzewuski / Leon Kapliński. – W Poznaniu, 1881. – 76 s.
5. Pankiewicz R. Emir Waclaw Rzewuski / Roman Pankiewicz // Kurier Arabski. – 1999. – nr.21. – Режим доступу: <http://www.korfowe.com/arabians/publications/Kurier-Arabski/kurier21r.html>.
6. Русовъ А. Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Франць Видорты / А. Русовъ // Киевская Старина. – Томъ XXXVI. – 1892. – Мартъ. – С. 365–380.
7. Гнатюк В. Падура, Рилеев і декабристи / В. Гнатюк // «Українська школа» в польському романтизмі / За ред. С. Ткачова. – Тернопіль, 2002. – С. 127–144.
8. Budzyński M. Waclaw Rzewuski: fantazyja z czasów powstania podolsko-ukraińskiego w 1831 r. / M. Budzyński. – W Bruxelli: W druk. polskiej, 1841. – 90 s.
9. Dr. M. Sawrań / M. Dr. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Tom X (Rukszenice–Sochaczew). – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1881. – S. 349–350.

УДК 334.735: 94 (477) “19”

ВНЕСОК ОДЕСЬКОЇ КОНСЕРВНОЇ ФАБРИКИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ПРОБЛЕМ ТА РОЗШИРЕННЯ ЕКСПОРТУ УКРАЇНИ У 20-ті рр. ХХ ст.

Т.В. ОНІШКО,

канд. іст. наук, доц.,

Полтавський університет економіки і торгівлі

(Україна)

Продовольча криза, яка нині охопила світ, актуалізує пошук шляхів насичення ринку різноманітною продукцією, яка не шкодить здоров'ю споживача. З огляду на це звернення до вітчизняного досвіду становлення та оптимізації діяльності переробних підприємств, створених споживчою кооперацією для випуску якісної продовольчої продукції, на нашу думку, має сенс. Предметом дослідження стала діяльність Одеської консервної фабрики, яка впродовж 1920-х рр. зробила помітний внесок не лише у забезпечення внутрішнього ринку, але й у розширення експорту України.

Принадгідно зауважимо, що становлення Одеської консервної фабрики, яка